

DOĞU TÜRK RUNİK YAZISININ KÖKENİ

VE

GELİŞİMİ ÜZERİNE*

A. RÓNA-TAS

Çev. ERDEM UÇAR**

Doğu Türk Runik Yazısı (DTRY) hakkında Avrupalı bilim adamlarının üç yüzyıllık bilgisi olmasına ve Wilhelm Thomsen'in yazıyı çözümlemiş olmasına rağmen, hâlâ yazının kökeni üzerinde belirsizlikler bulunmaktadır. Şimdiye kadar ortaya atılan teoriler iki grupta toplanabilir. Çoğu kişi yazının kökeninin yabancı, genellikle de Sami kökenli olduğunu düşünmektedir. Diğerleri de yazının yerli olduğunu, eski damgalardan ve eşya simgelerinden geldiğini ileri sürmektedir. DTRY hakkındaki son iki yazının sahibi Clauson (1970) ve Livšic (1978) yazılar hakkında ileri sürülen erken dönem teorilerin özetini vermektedir. Clauson eski İrani prototiplerinin, Bizans, Eftalit kaynaklı Yunan harflerinin tekmilleştirilmesinden meydana geldiğini ileri sürdü. Yazı belki Türkçe yazmak için kullanılan Soğdlu bir kişi tarafından meydana getirilmişti. Livšic'e göre bütün harfler Soğd kökenliydi ve yazının icat edeni Soğd harflerini aldıktan sonra onları değiştirmiş, farklılıkları ekleyip çoğu harfte model olarak kullanmıştı. Şimdiye kadar ortaya atılan hipotezlerde yanlışlık ve eksiklikler var. Eksiklik yazının benzersiz oluşu ve gelişimi üzerine doyurucu cevap bulunamayışıdır. Araştırmacılar her harfin yabancı kökenli olduğunu düşünüyor ve harflerin bazılarının icat edilmiş olabileceğini kabul etmiyorlar.

Yazının yapısı konusunda cevap bulmaya çalışan yalnızca Pritsak olmuştur. (1980) Onun görüşlerinden bazıları çok orijinal olmasına

* Bu yazı İngilizce olarak "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XLI (1), 7-14 (1987), Akadémiai Kiado, Budapest." künyeli eserde yayımlanmıştır.

** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

rağmen ancak bir kısmı kabul edilebilir. Biz 27. harfin 15. harfin gelişimi olduğunu kabul ediyor ve Pritsak'a birçok **K** işaretinin bu fonemin tekrarı olduğu konusunda katılıyoruz. Tabii ki yaklaşımımız ve vardığımız sonuçlar tamamıyla farklı olacaktır. Kısaca belirtmek gerekirse yazımda Pritsak'ın görüşleri bir tarafta duracak ve erken dönem görüşleri ayrıntılara girmeden kendi yaklaşımımla göstereceğim. Bu sebeple en iyi çözümün diğer hipotezleri eleştirmek olduğunu düşünüyorum.

Problemin çözümü için yapılması gereken iş bütün materyallerin yazı bakımından araştırılmasının yapılması ve yazı malzemesi ile yazıldığı bölge arasında bağlantıların kurulmasıydı. Böyle bir çalışma Güney Sibirya Yazıtlarını (1983a) yeniden yayımlayan Vasilyev (1983) tarafından yakın bir zamanda yapıldı. Bu çalışma ile Yenisey Vadisi ve Güney Sibirya'daki yazıtların sanıldığı kadar eski olmadığı, onların Moğolistan'daki büyük yazıtlarla yaşıt veya belki de biraz daha eski oldukları anlaşıldı.

DTRY'deki 39 işaret beş gruba ayrılabilir: **A.** Ünlüleri gösteren harfler; **B.** Kelimenin önünde veya sonunda bulunmasına göre ayrılan çift harfler; **C.** **K** 'nin dal sesleri olan harfler; **D.** Sızıcı ünsüzleri gösteren harfler; **E.** Ünlü olmaksızın kullanılan ünsüzler; **F.** Birleşik ünsüzleri gösteren harfler. (Bk. I. Tablo)

5 numaralı işaret yenidir ve Yenisey bölgesindeki birkaç yazıtta bulunur. Geri kalan diğer dört ünlü işaret oldukça farklı bir sistemi gösteriyor. 1 ve 3 numaralı işaretler ön ve arka ünlüler için ortaktır.(a-e, ı-i) 2 ve 4 numaralı işaretler yuvarlak ünlüleri gösterir ve açıklık-kapalılık bakımından ortaktır. (o-u, ö-ü) Bu sistemde ünlü sayısı Sami dilinden daha fazladır ve ön ünlüler Türk diline özeldir. Bu ses için işaretin ikincil olduğu tezi, işaretin biçimine bakıldığında düşünülebilir. Thomsen 3 numaralı işarete eklemelerle 4 numaralı işaretin meydana getirildiği görüşündedir. Eğer durum böyleyse, üç bölümde ünlü

işaretlerinin tarihini yeniden düzenleyebiliriz: **1. A:W:I; 2. A:W:I:W; 3. A:é:W:I:W.** Bu yazının gelişiminde normal gibi gözüküyorsa da asıl problem şu: Acaba aynı gelişimi ünsüz harflerin gelişiminde de bulmak mümkün mü?

İlk olarak belirtilmesi gereken şey, çift gösterimli ünsüz işaretlerinin diğer işaretlerle aynı olmadığıdır. **B¹, B²** ve diğer satırlardan bağımsızdır. W. Thomsen yayımladığı ek notta (1894–1896) **R², L², T¹, N², G¹** ve **Ş** (No: 30) işaretlerinin piktograf (resim yazısı) olup olmayacağı konusunu merak etti. Benzer fikirler Palivanov ve Emre tarafından da ifade edildi. Daha sonra **B², K⁴, ve Y¹**'in piktografik kökeni A. von Gabain (1948) ve G. Clauson (1970) tarafından açıklandı. Eğer **D²**'nin de piktografik kökeni varsa, o zaman ilk gruptaki her çiftten birinin piktografik kökene sahip olması gerekirdi. Buna göre, bütün ünsüzlerin bir ünlüden önce okunması gerektiği belirtilmelidir, zira bu durum Mani yazısından (Le Coq 1909:1050) çevrilen Runik alfabede görülebilir. Böylece biz aşağıdaki tabloyu çıkarabiliriz:

B¹ ab	B² eb
D¹ ad	D² ed “mal, hayvan”
G¹ ag	G² eg
Y¹ ay “ay”	Y² ey
L¹ al	L² el “el”
N¹ an	N² en “en”
R¹ ar	R² er “er”
T¹ at “at”	T² et
K3 ik “iğ”	
K4 ok “ok”	

Burada çok az yorum yapılabilir. **Y¹**'in yay olabileceği düşünülebilir, ama buna sistem izin vermiyor. Problem bütün piktografik ünsüzlerin ünlüyle okunabilmesidir. Thomsen **N²** için *en-* “inmek, adım

atmak” kelimesini önerdi, ama bu yalnız fiiller için geçerli olabilir. Zira kelime Kaşgarî’de isim olarak gözükmüyor. Thomsen No: 30 için *eşik* “kapı” kelimesini önerdi, ama bütün “anahtar kelimeler” tek heceliydi. D^2 için işaret çiftlik hayvanlarına vurulan damgalarla aynı olup çarpı işaretiyledir. (Bk. A. Róna-Tas: 1956) **K** harfinin ayrımı da önemlidir. K^4 ve K^5 , 2 ve 4 numaralı ünlülerle aynı özellikleri paylaşır. Bütün bunlar II. bölümün ünlü işaretlerinden sonra veya aynı zamanda ortaya çıkmış olduğunu gösteriyor.

Sızıcı ünsüzler bakımından gösterim biraz karışık görünüyor ve beraberinde birkaç yorumu daha getiriyor. En önemli yazıtlara kronolojik olarak bakalım:

ONGİN (720 VEYA 731)	S^1	S^2	s	
	$\1	$\2		
KÜLİ ÇOR, KÜL TEGİN, BİLGE KAĞAN (724, 732, 735)	S^1	S	S^2	
	$\1	ş	$\2	s, ş
TONYUKUK (726)	S^1	S	S^2	s
	$\2		$\2	
TERH, TEZ, ŞİNE USU, SUÇI (750, 752-753, 760, 840)	S^1	ş	S^2	s
	$\2		$\2	
YENİSEY	S^1	ş	S^2	s
	$\2		$\$^1 - \2	

Eğer bugün hala bulunan 27 numaralı işaretin bütün şekillerini karşılaştırsak, aşağıdakileri elde edebiliriz: (Bk. Vasilev 1983: 133–134)

Bu bizim l ve temel işaretin türevleri ile ilgilenmemiz gerektiğini gösteriyor. Temel işaret L^2 ’dir. Nasıl oluyor da L^2 ve türevleri $\2 harfine karşılık geliyor? Biz $\$$ olmayan bir Türk dilinde yazının orijinal bir şekilde kullanıldığını düşünüyoruz. Daha sonra yazı önceden L ’ye karşılık L ’yi kullanan bir Türk diline geçti, ama $\$$ problem olarak hala karşımızda durmaktadır. Birisi *el* “insanlar” kelimesini yazsaydı,

problem olmazdı, çünkü bu kelime ikinci bir Türk dilinde olan *el* olacaktır. Diğer taraftan birisi *el* “dost, yoldaş, arkadaş” yazsaydı, bu *eş* olarak okunabilirdi, ancak **Ş** sesini göstermenin bir yolu daha vardı: **S** şeklinde de gösterilebilirdi. Bu yazının ilk tercihi gibi gözüküyordu, ama Bilge Kagan’da durum L^2 + **ikinci görünüm** şeklindeydi. Uygur dönemi yazıtlarında **Ş** ile **S** arasındaki fark ön ve arka sızıcı ünsüzlerle sağlanıyordu. **Ş** için yeni işaret Yenisey yazıtlarında ortaya çıktı.

Eğer 35 numaralı harf (**Z**) için de aynı usul uygulanabilseydi, 27 numaralı harfe de ikinci bir köken ilave edilebilirdi. Gerçekten de böyle bir durum mümkün gözüküyor. Zira 35 numaralı işaretin temel şekli 18 numaralı (R^1) işarete bir kanca eklenmesiyle meydana geldiği düşünülebilir.

Uygur yazısında bu kanca ayırıcı işaret olarak bulunuyordu. Son dönem Soğd yazısı ile Uygur yazısı arasındaki temel fark **L** ünsüzünün gösterilmesinde bir harfin bulunmamasıydı. Bu sebeple Türkler “resh” harfine bir kanca ekleyip bu harfi **L** okumak zorunda kaldı. Aynı şekilde DTRY’de “**Z okunması gereken R**” ünsüzünü göstermek için de kanca buna benzer bir fonksiyon icra etti. Tipik Türkçe unsurları gösteren 32 numaralı **η** ve 36 numaralı **ñ** işareti kalmıştı. Bunların her ikisi de eski **n** işaretine (No: 16) gidiyordu: **η** + ayırıcı işaret ve **n** + çift **n** = **ñ**

LD, **ND** ve **NÇ** harflerinden yaralanılarak Türk dilindeki özel işaretleri göstermek gerekiyordu, çünkü bu harflerin hiçbiri kendilerini oluşturan harflerin birleşmesinden meydana gelmiyordu.

Böylece DTRY’deki dört gelişim safhasını yeniden kurabiliriz:

I. A, I, W, b, d, g, y, l, n, r, t, k^1 , k^2 , s^1 , $ş^2$, ç, p, m.

II. W b^2 , d^2 , g^1 , y^1 , l^2 , n^2 , r^2 , t^1 , r, k^3 , k^4 , k^5 .

III. $ş$, z ld, nd, nç.

IV. é $ş^{1-2}$

En erken safhaları sonraki gelişmelerden ayırdıktan sonra, şimdi işaretlerin kökenini veya alındıkları modeli arayabiliriz. Thomsen’den bu

yana Soğd alfabesi göz önünde bulundurulmuştu, ama Soğd alfabesiyle doğrudan bir ilişki kurmak doğru değildi. Soğd alfabesini Aramî kökenli diğer alfabelerden farklılaştıran tipik özellik, eski Soğd metinlerinde “lamed” harfinin kurallı bir şekilde sızıcı **d** harfiyle gösterilmesidir. (**L** yalnızca alıntı kelimelerde yer alıyordu.) DTRY’de **L** harfi “lamed” şeklinde olup **D¹** veya **D²** değildir. Diğer taraftan II. Tabloda görüldüğü üzere bazı şekiller eski Soğd harflerine çok yakındır. Diğer bazı harfler ise eski Gürcistan’daki Armaz kasabasında bulunan Armazî alfabesindeki harflere benzemektedir. Sonuç olarak, DTRY’nin eski Soğd ve Armazî alfabeyle yakın Aramî alfabesine gittiğini, ama onlarla aynı olmadığını söyleyebiliriz. Belki de bu üç alfabe de aynı kökene sahiptir.

DTRY’deki Soğd etkisi sonradan ortaya çıktı. **LD**, **ND**, **NÇ** harflerinde Soğd etkisi görülebilir. Sedalı patlayıcı diş ünsüzü, **N** ünsüzünden sonra hariç, Soğdçada sızıcıdır. Bu durum DTRY sisteminin kullanıldığı Eski Doğu Türkçesi için de geçerlidir. **LD** işaretini Soğd yazısındaki “lamed” ile ilişkilendirebiliriz. **ND** işareti Soğdça ayırıcı nokta ile “nun” harfinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Tonyukuk yazıtında harf hala açıktır ve ayırıcı noktaya sahiptir, ancak Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında üç nokta bulunur ve harfteki üç yarım daire kapalıdır. **NÇ** işareti ise çift **N**’den oluşmuşu benziyor.

R², elde etmek için kancanın kullanımında da Soğd etkisi görülebilir.

Tekliflerimizi şu şekilde özetleyebiliriz: Türkler Aramî ve ona yakın alfabelerden şekiller almasına rağmen, oluşturdukları alfabe Aramî veya Soğd alfabesiyle aynı değildi, çünkü yazının tahta, taş veya kaya parçalarına oyularak yazılması ilk farklılığı oluşturmaktaydı. Bu alfabe bir müddet kullanıldıktan sonra, Türkçedeki bazı özel seslerin gösterilmesiyle ilgili bir problem çıktı. Kalın ve ince ünlüleri ayırma ihtiyacı hemen göze çarpıyordu ve bunun için yeni işaretler icat edildi. Yeni harflerin oluşturulmasında iki yol takip edildi: Var olan harflere

yeni işaretler eklendi ve resim yazısı kullanıldı. En çok kullanılan **K** fonemi üzerinde duruldu. Eski Bulgar, Hazar ve Çuvaş dilinde bulunan **Ş** ve **Z** sesleri bu dilde yoktu. II. Türk Kağanlığı bu yazıyı alarak **Z** fonemini göstermek için iyi bir çözüm buldu, ama uzun bir süre **Ş** işaretinin gösterilmesi ile idare edildi.

II. Türk Kağanlığında başta bulunan yöneticilerin itibarı yerel yöneticiler tarafından taklit edildi. Böylelikle yüksek yöneticilerin stilinde Manihaizm, Mani ve Soğd-Uygur yazılarının da kullanılmasıyla bozulma başladı. Bozulma yerli çeşitlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Alfabenin özel bir türü ise DTRY'nin kâğıda yazıldığı dönemde Türkistan'da ortaya çıktı.

KAYNAKÇA

Cereteli, G. V. "Armazskoe pis'mo i problema proishozdenija gruzinskogo alfavita" I-II Epigrafia Vostoka (2), 90-101; (3), 59-71, 1948/1949.

Clauson, G. "The Origin of the Turkish *Runic* Alphabet" Acta Or. Havniae 32, 51-56, 1970.

Emre, A. Cevat. Sur l'origine de l'alphabet vieux-turc, İst.1938.

Gabain, A. V. Alttürkisches Schrifttum, SBAW, Berlin 1948.

Kormuşin, I. V. "K osnovnym ponjatijam tjurkskoj runičeskoj paleografi" ST, 1975:2, 25-47.

Kyzlasov, L. R. "Novaja Datirovka jenisejskoj pis'mennoti" Sov. Arh.,1960:3, 93-120.

Kyzlasov, L. R. "O datirovke pamjatnikov jenisejskov jenisejskoj pis'mennoti" Sov. Arh.,1965:3, 38-49.

Le Coq, A. A. "Köktürkisches aus Turfan" SPAW, 1047-1060, 1909.

Livšic, V. A. "O proishozdenii drevnetjurrkoj runičeskoj pis'mennoti" ST, 1978:4, 84-98.

Mackenzie, D. N. A Concise Pahlavi Dictionary, London 1986.

Palivanov, E. O. "Ideografičeskij motiv v formaciji orhonskgo alfavita" Bjuleten Sredneaziatskogo gosudarstvennogo Instututa, Taškent 1925:9, 177-179.

Pritsak, O. "Turkology and the Comparative Study of the Altaic Languages. The System of the Old Runic Script" Journal of Turkish Studies, (4), 1980, 83-110.

Réna-Tas, A. "Tally-stick and Divination-dice in the Iconography of Lha-mo" AOH 6, 1956, 163-179.

Thomsen, V. L'alphabet runiforme turc. MDFOu V. Reprinted with additions in: Samlede Alhandlinger t. III. Kobenhavn, 1922, 27-82.

Vasilev, D. D. Grafičeskij fond pamjatnikov tjurkskoj rničeskoj pis'mennosti aziatskogo areala, Moskva 1983.

Vasilev, D. D. Korpus tjurkskih rničeskih pamjatnikov bassejna Eniseja, Leningrad 1983.